

Thorstein Veblen *The Theory of the Leisure Class*

1899. 224 pages.

מאה שנה מלאו לפרסומו של הספר *The Theory of the Leisure Class* (להלן: TLC) מאת Thorstein Veblen בשנת 1899. מאז נכתבו מאות מאמרים, ספרים וביקורות על הספר. ובלן, הכלכלן על-פי הכשרתו וזהותו המקצועית, נמנה אף עם רשימת האבות של הסוציולוגיה (ראו למשל: <http://www.runet.rdu/~Iridener/DSS/DEADSOC.HTML>). הספר מצוטט תדיר, בעיקר תוך אזכור אנקדוטי של המושג "צריכה ראוותנית". למשל, בשנת 1998 לבדה הוא צוטט כמאה פעמים (The Web of Science Citation Database, <http://wos.isiglobalnet.com>), רובם בהתייחסות ל-TLC. אך למרות תשומת-הלב הרבה לא היתה לו ולוולבן השפעה חשובה על סדר-היום המחקרי של הסוציולוגיה. אין ובלניסטים או פוסט-ובלניסטים ואין מחקרים המתמקדים בשאלות הנגזרות מעבודתו. אפילו בקהילותיהם של חוקרי הריבוד והסוציולוגיה של החינוך, שני תחומים שבהם יש לספר תרומות חשובות מאוד, מעטים מכירים את הספר, למעט הפרקים העוסקים בצריכה ופנאי ראוותניים. מעטים זוכרים את שהיה לוולבן לומר על התפתחותה של חלוקת-העבודה בין המינים, על השלכותיו של המוסד החברתי המכונה "מעמד הפנאי" על טעמים וערכים אסתטיים, על אופנה, אידיאולוגיה, דת, ועל מבנה מערכת החינוך, תכניה וגיבוניה, על הבובו ועל הקנאה. כמה אירוני וחבל שוולבן, שבו כל-כך לאינטלקטואלים-כביכול המצטעצעים בידע ארכאי וחסר תועלת, נהפך לצעצוע כזה ותו לא.

ייתכן שכשולנו לעצב אסכולה קשור לגישתו הדרוויניסטית, שלמרות היותה ביקורתית מאוד, הדיפה לעיתים ריח גזעני שחרה אולי לסוציולוגיה הליברלית הרווחת בעשורים האחרונים (אבל דווקא C. Wright Mills הרדיקלי חשב שוולבן הוא המבקר האמריקאי החשוב ביותר שקם לארצות-הברית). סיבה אפשרית נוספת להשפעתו השולית של TLC קשורה לסגנונו. הספר משלב טיעונים "אקדמיים" עם סטירה חברתית והוא כתוב לעיתים בסגנון אסוציאטיבי. אין בו הצגה פורמלית של "תיאוריה" ואין בו הצגה מסודרת של נתונים אמפיריים. יתר על כן, כבר בהקדמה, ובלן מסביר שהוא מרשה לעצמו להימנע משימוש במראי-מקום ובציטוטים משום שכל ההשאלות וההסתמכויות בספר שקופות וברורות לדעתו. הוא מסביר גם שבכוונתו להתבסס על חומרים אמפיריים יומיומיים ושאינו נשמע לקנונים מתודולוגיים כלשהם. נדמה לי שאילו הגיש ובלן את הספר כיום למוציא-לאור בצורתו הנוכחית הוא היה נדרש לעשות עריכה יסודית. ובכל-זאת, יש בספר טיעונים מעניינים ביותר שהיה מקום לפתחם ולשלבם בקורפוס המכונה סוציולוגיה. הנה, בתמצית המתחייבת, עיקר טיעונו של הספר.

תחילתו עוסקת בהתפתחות ההיסטורית של מעמד הפנאי והקשר בינו לבין הבידול (differentiation) התעסוקתי והמגדרי בחברה (פרקים I ו-II). כל החברות המורכבות נחלקות לשני מעמדות: המעמד הגבוה פטור מכל תעסוקה יצרנית. חבריו עוסקים במניפולציה ובניצול של חיות ובני-אדם אחרים. אלה הם הלוחמים, הציידים, הכמרים, הפוליטיקאים ודומיהם. המעמד הנמוך מורכב מאלה העוסקים בייצור: בחקלאות, במלאכה ובתעשייה, משלחי-יד קשים ובוויים. בעבר היו אלה העובדים והנשים שעסקו במשלחי-יד אלה בעוד שהגברים החופשיים היו בעליהם של העובדים הללו ושל התוצר גם יחד.

פרקים III ו-IV עוסקים בשני המושגים המרכזיים: פנאי ראוותני (conspicuous leisure) וצריכה ראוותנית (conspicuous consumption). בני המעמד העליון זוכים בכבוד ובהערכה בגין יכולתם לנצל את האחרים. השילוב של פנאי ורמת-חיים גבוהה מעיד על יכולתו של אדם לנצל אחרים. כדי שבעליו של הפנאי והאמצעים הכספיים יזכה בכבוד עליו להציגם ברבים. מכאן נובעת חשיבותם של המושגים הללו. הפגנת הפנאי נעשית באמצעות פעילויות ומנהגים חסרי תועלת בעליל כגון לחימה, תחרויות ספורט וגידול חיות-מחמד. העשירים ביותר מפגינים את יכולתם לא רק באמצעות פעילות הפנאי שלהם-עצמם, אלא גם באמצעות פנאי ראוותני של התלויים בהם – נשותיהם ומשרתיהם. למשל, הם מעסיקים משרתים ומשרתות אישיים המנועים מכל פעולה יצרנית ומלבישים את נשותיהם בלבוש המונע במפגיע כל פעילות יצרנית.

גם על הצריכה הראוותנית להיות בזבזנית בעליל. ובלן מבחין בין צריכה שימושית, המספקת את צרכיו הפיזיים או הנפשיים של האדם, לבין צריכה בזבזנית שכל תכליתה ראויה. ככל שהצריכה בזבזנית יותר כן היא מהווה עדות משכנעת יותר באשר ליכולתו הכספית של בעליה. הצריכה הראוותנית, כלומר הזבזבו, היא לכן תוצאה הכרחית של מעמד פנאי.

פנאי וצריכה ראוותניים אינם נחלתו הבלעדית של מעמד הרווחה. בהיותו המעמד הדומיננטי, יתר המעמדות מנסים לחקות אותו כפי יכולתם. אפילו במעמד הביניים הנמוך, שרבים מחבריו הם קשי"ים וחסרי פנאי, הנשים משקיעות זמן לפנאי ייצוגי על-מנת לשמר את כבוד המשפחה. החיקוי מגדיל לכן את הזבזבו של זמן וכסף מעבר לגבולותיו של מעמד הפנאי (פרק V). הזבזבו מבטיח ביקושים לתוצר ומאפשר צמיחה כלכלית מעבר לסיפוק הצרכים החיוניים של בני-האדם.

פרק VI מנתח את ההשלכות של הצריכה והפנאי הראוותניים על תחום הטעמים והאסתטיקה, ופרק VII מתייחס לאופנה בלבוש. בעיקרו של דבר, ובלן רואה בלבוש סוג של אומנות, ובצריכה אסתטית בכלל הוא רואה הפגנה של פנאי וצריכה ראוותניים. האסתטי הרי אינו שימושי מעצם הגדרתו ולכן העיסוק בו מעיד על פנאי מעבודה. יתר על כן, "The utility of articles valued for their beauty depends closely upon the expensiveness of the articles" (ע' 126). כלומר, ערכה של אומנות כצריכה ראוותנית גדל ככל שמחירה גבוה יותר. מאידך גיסא, ובלן מזהה בידול מעניין בטעמים בתוך מעמד הפנאי:

"...the latter-day upper-class canons of taste do not so consistently insist on an unremitting demonstration of expensiveness and a strict exclusion of the appearance of thrift. So, a predilection for the rustic and the "natural" in parks and grounds makes its appearance on these higher social and intellectual levels." (p. 137)

פרק זה מזכיר את הפרק המקביל ב-*Distinction* מאת Bourdieu (1984) אך אינו מצוטט בו.

בפרקים VIII-XII בולטת השפעת הדרוויניזם החברתי על ובלן. מורו של ובלן ב-Yale היה William Graham Sumner, מן הידועים שבדרוויניסטים החברתיים בארצות-הברית (Canterbury, 1999). Sumner, כמו Spencer לפניו והפונקציונליסטים

אחריו (למשל: Davis & Moore, 1945), טען שהקיים הוא פונקציונלי להתפתחות חברתית-כלכלית. אי-שוויון כלכלי, למשל, תורם לקדמה, שכן העשירים הגיעו לעמדתם הכלכלית במהלך בריחה חברתית של המוכשרים ביותר, ואיש תפקידי מפתח על-ידי המוכשרים מקדם את החברה בכללותה.

אלא שובלן הפך את הדרוויניזם החברתי על פיו. הוא טוען שאבולוציה חברתית עשויה לקדם דווקא מוסדות ואפיונים חברתיים רגרסיביים. למשל, בפרק VIII הוא טוען שמעמד הפנאי, כמוסד חברתי, מונע שינוי וקדמה. לדעתו, אנשים נוטים מטבעם לשמרנות ומשנים את השקפותיהם ומנהגיהם רק בלחץ שינויים סביבתיים. למעמד הפנאי יש זרבות כלכליות רבות. בהיותו מרוחק מתהליך הייצור, הוא אינו חשוף לתהפוכות השוק ואינו נדרש להתאים עצמו לנסיבות משתנות. לכן חבריו דבקים, מכוח ההרגל, בתפיסות ובהרגלים ישנים, ועקב השפעתם הרבה על יתר המעמדות, השמרנות נהפכת לנחלת החברה כולה. באופן דומה הוא דן בהישרדותן ההיסטורית של תכונות ארכאיות אחרות (למשל, אמונות תפלות, מצ'ואיזם - prowess בלשונו - ואמונה דתית) אך גם בהתפתחויות חיוביות המיוחסות למעמד הפנאי כגון מוסדות צדקה, מחקר מדעי ותנועת שחרור האישה.

הפרק האחרון, לטעמי, הוא אחד הפרקים החשובים בספר. הוא עוסק במערכת החינוך בכלל ובחינוך הגבוה בפרט. חלק מן הרעיונות המוצגים בפרק נהפכו לנכסי צאן-ברזל של הסוציולוגיה של החינוך אך תמיד תוך ייחוס למחברים אחרים, ושמו כמעט לא נזכר בטקסטים המקובלים בתחום.

בדומה למוסדות אחרים, מערכת החינוך, על מבנה, תכניה ושיטותיה, מושפעת ממרכזיותו של מעמד הפנאי בחברה. ראשית, מערכת החינוך היא פולחנית מאוד. כמו הכנסייה, גם היא מקפידה על טקסים וגיגונים כגון טקסי סיום עם גלימות, תארים ותעודות, ועוד. מקור סמכותם של שני המוסדות הוא בפולחנים שבלעדיהם יפגע מעמדם בעיני פשוטי העם. טיעון זה מוכר לסוציולוגים של החינוך ומיוחס בדרך-כלל לעבודותיהם המשותפות של Meyer & Rowan. חיפשתי ולא מצאתי בהן התייחסות לובלן.

לפי מיטב ידיעתי היה ובלן החוקר הראשון שעסק בריבודה של תוכנית הלימודים. הוא מבחין בין שני סוגי ידע: שימושי ושימושי - מקצועי ועיוני; הידע העיוני, כגון לימוד שפות מתות, משפט ופוליטיקה, מוערך יותר מאשר הראשון ומושך את בני המעמדות העליונים. ריבוד זה של הידע מעודד פנייה למקצועות הלא-שימושיים, ומכך נובע שמערכת החינוך כולה מעודדת בטלה וחוסר פרודוקטיביות. גם תרומתו זו נשתכחה.

השאלה המעניינת במלאת מאה שנה לפרסומו של הספר הינה: האם הרעיונות המופיעים ב-TLC רלוונטיים לנושאים המעסיקים כיום את מדעי החברה? נדמה לי שכן. ראשית, ה-TLC רלוונטי כמובן מאין כמוהו לדיון באופי המשתנה של המבנה המעמדי. אם בעבר התקיימו מעמדות והוגדרו בעיקר בעולם הייצור, בעידן הפוסט-תעשייתי יש סימנים לכך שמתפתח בידול מעמדי בתחום הצריכה וסגנונות-החיים. האם המעמד החדש מובחן בתחום הצריכה? האם צריכתו ראוותנית? האם הוא מעמד פנאי? (נראה שלא.) כיצד הפנאי והצריכה משתלבים בו? ובלן גם רלוונטי מאוד לסוציולוגיה של הסביבה. הד טענותיו בדבר הקשר בין אי-שוויון לבין בזבוז נשמע כיום תדיר בחוגי הירוקים. בדיקת

טענותיו ביחס לחלוקת העבודה בין המינים בתחום הצריכה והפנאי עשויה לפרנס לא מעט עבודות מ.א. ודוקטורט.

מקורות

- Canterbury, E.R. (1999). "Thorstein Veblen and the Great Gatsby". *Journal of Economic Issues*, 33.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Davis, Kingsley and Moore, Wilbert (1945). "Some Principles of Stratification". *American Sociological Review*, 10, 242–249.
- Meyer, John W. and Rowan, Brian (1992). "The Structure of Educational Organizations". In J.W. Meyer and W. Scott (eds.), *Organizational Environments* (pp. 71–97). London: Sage Publications.
- Veblen, Thorstein (1994). *The Theory of the Leisure Class*. New York: Penguin Books.

יוסי שביט

אוניברסיטת תל-אביב